

ՇՎԷՅՑԱՐԱԿԱՆ ԳԻՒՂԸ *)

VIII

Համայնքը, սիրելիս, խորհուրդ ունի միայն այն ժամանակ, երբ նրա կեանքում իրագործում են փոխադարձ օժանդակութեան, գործակցութեան անհրաժեշտ սկզբունքները: Եթէ համայնքի մէջ էլ մարդիկ տնտեսապէս պիտի ապրեն իրանց ուրոյն անհատական կեանքով, այն ժամանակ զիւղը կորցնում է իր խորհուրդը և դառնում է մարդկանց մի աւելորդ համախառնում: Մեզանում էլ կայ համայնական կեանք իր բնորոշ արտայայտութիւններով, որ «հարեանութիւն» է՝ կոչւում. բայց ամեն ինչ այնտեղ այն աստիճան պրիմիտիւ է, այնպէս քարացած միկնոյն տեղում, որ արժէ մի քանի նմուշ բերել չվէյցարական գիւղական կեանքից՝ ցոյց տալու համար, թէ ինչով և ինչպէս պիտի արտայայտուի կօլլեկտիւ գործունէութիւնը: Այդ նպատակով ես այս անգամ ընտրում եմ երկու հաստատութիւն. գիւղական կաթնատունը և փուռը, որոնք երկուսն էլ ահագին նշանակութիւն ունեն գիւղական ազգաբնակչութեան համար, և որոնց հօտն անգամ չը կայ մեր կողմերում:

Շվէյցարական որեւէ գիւղի մօտենալիս՝ ճանապարհի վրայ կարելի է տեսնել մի փոքրիկ տնակ՝ Հեռուից կարելի է կարծել, թէ դա մի անբնակ տուն է, երեսի վրայ դրած, որովհետեւ դուռը միշտ փակ է, իսկ շուրջը ոչ ոք չէ երևում: Սակայն ամեն առաւօտ և երեկոյ այդ տնակի շուրջն սկսում է մի առանձին կեանք ու կենդանութիւն: Դուռը բացւում է, ներսում մարդիկ են երևում, և միւս կողմից բազմաթիւ գիւղական սայլակներ են մօտենում, կանգ առնում այդ չէնքի առաջ, վար բե-

*) Տես «Մուրճ» № 2.

րում բեր և հեռանում։ Սայլակները բոլորն էլ բարձուած են թիթեղեայ մեծ ու փոքր ամաններով, քաշում է մի եզ, մի կով կամ մի ձի, իսկ վարիչն է մի աղջիկ կամ մի փոքրիկ տղայ։ Ահա այդ փոքրիկ տնակն է կաթնատունը կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ laiterie-ն, սայլակներն ամեն առաւօտ թիթեղեայ ամաններով կաթ են բերում այնտեղ և վերադառնում։

Ինչպէս է կազմակերպուած այդ հետաքրքիր գործը։

Յայտնի է, որ չվէյցարական գիւղացու գլխաւոր պարագմունքը խաշնարածութիւնն է, և արտահանելու ամենայայտնի ապրանքը՝ իւղն ու պանիրը։ Սրանց վրայ է հաստատուած չվէյցարական գիւղական ազգաբնակչութեան ամբողջ տնտեսութիւնը։ Արտահանուած իւղ ու պանիր փոխարէն չվէյցարացիին կարողանում է ստանալ օտար երկրներից հաց և այլ անհրաժեշտ պիտոյքներ։ Հետևապէս կաթը նրա համար ամեն ինչ է, և պարզ է, որ նա ստիպուած է առանձին ուշք դարձնել իր ապրուստի այս աղբիւրի վրայ և կանոնաւորել նրա վաճառքը։ Սյատեղից է ծագում առել հասարակական կաթնատների գաղափարը։

Իւրաքանչիւր տարի համախմբուած գիւղացիները հրապարակական աճուրդի են հանում կաթի գինը մի տարուայ ընթացքում։ Գինը նշանակում է 12—15 սանտիմ իւրաքանչիւր լիտրին։ Գիւղացիներից նա՝ որի վրայ մնում է աճուրդը, յանձն է առնում ընդունել սահմանած գնով կաթի բոլոր այն քանակութիւնը, որ գիւղը կարող է արտադրել մի տարուայ ընթացքում։ Իսկ գիւղը իր կողմից յանձն է առնում ստացուած բոլոր կաթը միմիայն կապալառուին տալ և ուրիշ ոչ ոքի։ Կապալառուն իրաւունք է ստանում նաև ձրիապէս օգտուել այն հասարակական շէնքից, որի մասին գրեցի քիչ առաջ։ Եւ այնուհետև ամբողջ տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր գիւղացի իր կովերից ստացած կաթը իր սայլակով տանում է և յանձնում կապալառուին և նրանից վերցնում ստացադիր։ Տարուայ վերջում հաշիւները կարգի են գցւում, և ամեն մէկն ստանում է իր տուած կաթի գինը, մի կլորիկ գումար։

Կապալառուն կատարեալ տէր է կաթնատունը բերուած կաթի և նա է, որ պատրաստում է կարագ, իւղ և չվէյցարական զանազան տեսակի պանիրներ, այդ ձեռնարկութիւնից առաջացած օգուտը կամ մնացը հաւասարապէս նրան ևն պատկանում։

Ինչպէս տեսնում ես, սիրելիս, կաթնատները շատ պարզ են և ըստ երևոյթին առանձին աչքի ընկնող երևոյթ չեն հանդիսանում։ Բայց երբ մարդ մօտիկից է նայում հարցին, այն

ժամանակ ակներև է դառնում այս հաստատութիւնների բոլոր օգտակարութիւնը: Նախ՝ ով ծանօթ է գիւղական կեանքին, նա անշուշտ լաւ գիտէ, թէ որքան կարևոր, կենսական նիւթեր վիչանում են, կամ չնչին գնով վաճառում վաշխառուների՝ արտահանութեան դժուարութիւնների պատճառով: Ի՞նչ անի, ի՞նչ պէս հաւաքի գիւղացին իր կաթը, եթէ հնար չ'ունենայ անմիջապէս կաթնատուն տանել և դրամի վերածել:

Այս գէպերում նա չէ էլ շահագործւում, որովհետև անհատները չեն՝ որ սահմանել են կաթի գինը, այլ ամբողջ համայնքը, որի իւրաքանչիւր անդամը համարեա հաւասար չափով շահագորդուած է այդ հարցում, վերաբերւում է գիտակցօրէն, հասկանում է իր արածի դրական և բացասական կողմերը: Ոչ ոք չէ շահագործւում, մասնաւոր անհատների ունեցած կաթը ազատւում է թթուելու, թափուելու վտանգից, և միևնոյն ժամանակ համայնքի մի անդամ՝ կապալառուն որոշ չափով շահւում է. ասում եմ «որոշ չափով», որովհետև համայնքը երբեք թոյլ չի տայ, որ նա՝ այդ կապալառուն կամ կապալառուները դառնան տղրուկներ և ծծեն ժողովրդի կենսական բոլոր հիւթերը:

Այս առթիւ ինչպէս չը յիշեմ մեր երկրի «բամբակ առնողներին և բամբակի փող բաժանողներին»: Դա մի գործ է, որ ամբողջապէս հաստատուած է նենգութեան, խաբէութեան, կեղծիքի, անամօթ ստի վրայ: Ո՞վ է սահմանում բամբակի գինը, անշուշտ անհատներ, որոնք իբր թէ յարմարւում են շուկայի գներին՝ քաղաղաանտեսութեան յայտնի օրէնքների համաձայն, բայց իրօք իրանց քէֆին աւելացնում կամ պակսեցնում են: Իսկ թէ ինչեր են կատարւում այն հասարակական կշիռքի մօտ, ուր խեղճ գիւղացին տանում է իր քրտնքի արդիւնքը, այդ արդէն դու ինձանից լաւ գիտես:

Ինչ վերաբերւում է «բամբակի փող բաժանողներին», որոնք այնպէս չարաչար կերպով օգտւում են գիւղացու նեղ վիճակից՝ «Ջրի գնի» առնելով նրա ստանալիք բամբակը, դրանք տիպեր են, որոնց երբ էլ դատարան քաշ տաս, վաղաժամ չի լինի: Գարնանը՝ երբ գիւղացին նոր սերմ է գցել, նրան առաջարկւում են վաճառել իր աշնան ստանալիքը: Գիւղացին շատ լաւ իմանալով՝ որ կողոպտւում է, ընդունում է առաջարկուած պայմանները, որովհետև հարկ պէտք է վճարել, պարտք պէտք է տալ, երկխոսներին հաց պէտք է հայթհայթել: Եւ միայն բամբակը չէ՝ որի արդիւնքից այսպիսով զրկւում է, նրա քրտնքի բոլոր պտուղները խլւում են ամենաանխիղճ ձևով, որովհետ ինքը տգէտ է և անտէր-անպաշտպան:

Շվեյցարիայում, սիրելիս, իւրաքանչիւր գիւղացի դրուած է իր համայնքի պաշտպանութեան ներքոյ, նրան ոչ կողոպտել և ոչ խաբել կարելի է: Մեղանում իւրաքանչիւր գիւղացի պարագիտներին, անամօթ խաբեբաներին համար մի պատրաստի որս է, արդարացնելով՝ «դառն դադես, դատարկ նստես» յայտնի առածը, մի անէծք՝ որ ամբողջ դարեր ծանրանում է մեր դժբաղդ ժողովրդի ճակատին:

Կաթնատներէց բացի երկրորդ հետաքրքիր հաստատութիւնը գիւղում հասարակական փուռն է: Շվեյցարական գիւղացին իր տանը հաց չէ թխում, ամեն մի գիւղում կայ մէկ երկու փուռ, որտեղից կարելի է կամ ամենօրեայ հացը դնել շատ բարեխիղճ գնով, կամ սեփական ալիւրը յանձնել թխելու որոշ վարձով: Այսպիսով նախ՝ ահագին խնայողութիւն է արւում վառելիքի մէջ, և երկրորդ՝ տանտիկիներէրը ազատուած են հաց թխելու հետ կապուած բազմաթիւ դժուարութիւններէ:

Ինչքան խելացի, ինչքան օգտակար բան կը լինէր, եթէ կարելի լինէր հասարակական փուռեր հաստատել նաև մեր գիւղերում, և առհասարակ ազատել մեր գեղջկուհիներին թոնիրներում հաց թխելու սպանիչ սովորութիւնից:

Շվեյցարական գիւղի նկարագրութիւնը տալով անհեթեթութիւն կը լինի սպասել կամ պահանջել, որ մեր երկրի գիւղերը վերակազմուեն ըստ շվեյցարականի: Այսպիսի հետևանքի հասել է Շվեյցարիան միմիայն չնորհիւ այն հանգամանքի, որ ամբողջ դարերի քաղաքակրթութիւն ունի իր թիկունքին: Առհասարակ քաղաքակրթութիւնը յանկարծակի չէ բանում սուսկի պէս: Իմ ցանկութիւնն է միայն չեչտել որոշ առաջնորդող սկզբունքների վրայ, որոնց իբրև հիմունք ընդունելով՝ հնարաւոր է մեր երկրի ներկայ կարգերում և պայմաններում մի համեմատական բարիք առաջ բերել: Նայում եմ շուրջս այստեղ, դիտում եմ, ապա մտաբերում եմ մեր երկրի գիւղական կեանքը ու նրկատում եմ, որ մի շարք բաներ կարելի է իրագործել և՛ մեղանում:

Նամակիս սկզբում ես խօսեցի գիւղական կաթնատների և փուռերի մասին, թիչ տուր ինձ այժմ մի քանի խօսք էլ ասել աշխատանքի բաժանման և առհասարակ պարապմունքների մասնաւորացման մասին, որ կեանքի յառաջադիմութեան համար այնքան անհրաժեշտ ֆակտոր է հանդիսացել ամբողջ պատմութեան ընթացքում:

Ուրիշ անգամ ես քեզ առիթ եմ ունեցել գրելու սիրելիս, որ շվեյցարական ընտելիւնը աղքատ է. աւելացնեմ, որ մարդն այստեղ կարողանում է գլուխ թափել անդուլ, յամառ աշխատանքով: Սակայն աշխատանքը, որքան և նա մեծ լինի, անկա-

բող պիտի լինէր այստեղ թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն առաջ բերել, եթէ զրուած չը լինէր խելացի հիմունքների վրայ և եթէ չը տարուէր այնպիսի եղանակով, որ համապատասխանում է այս երկրի կլիմայական, հողային և մի շարք այլ առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող պայմաններին: Աշխատանքի ծանրութիւնը կամ մեծութիւնը անպատճառ յարաբերական չէ նրա արդիւնքին: Գրան ապացոյց՝ մեր գիւղացիների աշխատանքը, որ հաւասար է ծանրագոյն տառապանքի և որ չէ կարողանում նրանց համար թէկուզ համեմատական բարեկեցութիւն ստեղծել: Շվէյցարական աղքատ բնութեան մէջ գիւղացին աւելի բարեկեցիկ է, քան մեր հարուստ բնութեան մէջ մեր գիւղացին: Ինչո՞ւ: Սա մի երևոյթ է, որի պատճառները կարծում եմ՝ չափ հետաքրքիր կը լինեն և՛ քեզ համար, ուստի թոյլ տուր ինձ այսօր համառօտակի ծանրանալ այս հարցի վրայ:

Նախ ասեմ, որ այս երկրի հողագործութեան համար վաղուց անցել է՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել՝ մշակութեան տարածական չրջանը (culture extensive), երբ գիւղացին կարող էր ցանել՝ որքան կամենայ՝ հողերի առատութեան պատճառով, և վրայ է հասել ինտենսիւ չրջանը (culture intensive), երբ նա ստիպուած է միևնոյն կտոր հողի վրայ թափել իր ջանքը ստանալու համար դարձեալ այնքան, որքան նախընթաց՝ հողի առատութեան չրջանում: Շվէյցարիայի քաղաքակրթութիւնը բազմաթիւ միջոցներ է տուել շվէյցարացուն ինտենսիւ կուլտուրայի համար: Կատարելագործուած մեքենաներ, քիմիական պարարտացում, սերմերի, անասունների ընտրութիւն, բնական չարիքների դէմ՝ կուելու հազար ու մի զօրավիգ հնարներ, այս բոլորն ունի Շվէյցարիան և զեռ ամենայն օր էլ գիտութիւնը դալիս է իր նորանոր յայտնութիւններով ասելու արդիւնաւէտ աշխատանքի գաղտնիքը: Եւ ինչ որ ասում են նորագոյն արուեստն ու գիտութիւնը, այն անմիջապէս ոչ միայն յայտնի է դառնում այս երկրի գիւղացուն, այլ և լայն կերպով զրոււմ է նրա տրամագրութեան տակ, որից նա կարող է օգտուել՝ ինչպէս և որքան կամենայ:

Ճշմարիտ է՝ մեղանում հողի սակաւութիւնը զեռ այն չափերը չէ ընդունել, ինչ որ եւրոպական երկրներում, բայց անուրանալի է, որ մեր գիւղացին արդէն տառապում է տնտեսական այդ անխուսափելի ցաւից, որ նրա համար էլ հասել է ինտենսիւ կուլտուրայի չրջանը, բայց դրա հետ միասին նա ոչ մի յարմարութիւն, ոչ մի պատրաստութիւն չ'ունի նոր և աւելի ծանր պայմաններում վարելու հողի մշակութիւնը: Տգէտ,

խեղճ, անձանօթ քաղաքակրթութեան բարիքներին, գիտութեան մատակարարած պայքարի զօրեղ միջոցներին, նա միայն ախ է քաշում այն «երանելի» լաւ ժամանակների մասին, երբ ինքը կարող էր տաս տասնեակնոց կտոր հողերից կէսը ցանել և կէսը թողնել չխամօ-հանգստանալու՝ յաջորդ տարին ցանելու համար:

Բնութիւնը խորթ մայր է և ոչ մի ժողովրդի համար, նրա ծոցը հարուստ է կենսատու հիւթով, միայն թէ այն դուրս քաշել, նրանից օգտուել է հարկաւոր: Որքան բնական են «երանելի» ժամանակները մի երկրի համար, նոյնքան էլ բնական պիտի լինեն և՛ այսպէս կոչուած «չար» ժամանակները՝ հողի առատութեան և սակաւութեան տեսակէտից: Ընդհակառակը՝ արտասուելի պիտի համարուի այն երկիրը, ուր հողը շարունակ առատ է, և մարդը երբէք պայքարի, մտածելու, ուրիշ խօսքով՝ յառաջադիմելու պահանջը չէ զգում:

Հողի սակաւութիւնը ամենաբուռն կերպով զգացում է հէնց այն երկրներում, որոնք քաղաքակրթական բարձր շրջանում են գտնուում:

Անխուսափելի է այս էվօլյուցիայի մէջ, որով ընթանում է հողի մշակութիւնն, ինչպէս և ամեն ինչ տիեզերքի մէջ. դրժբաղէ է այն ժողովուրդը, որ յետ է մնում ժամանակից, որ պայքարի պէտք ունի՝ առանց միջոցներ ունենալու, աշխատանքի պէտք ունի՝ առանց եռանդի և արտասուելի լքումի մէջ վշկոյմ է ու դանդատւում:

Ահա մի պատճառ, սիրելիս, թէ ինչու մեր գիւղացին խեղճ է, աղքատ, տառապած: Այդ պատճառը եթէ ձեակերպենք, ամփոփենք, պիտի ասենք մօտաւորապէս հետեւեալը. հողի սակաւութիւնը մեզանում իրապէս վրայ է հասել, պէտք է սկսուի մշակութեան ինտենսիւ, զօրեղացրած շրջանը, բայց մեր երկրում զրա համար անհրաժեշտ պայմանները պակասում են: Նոր ժամանակի, նոր հանգամանքների մէջ մեր գիւղացին շարունակում է իր բուտինան. Հետեանք՝ տնտեսական քայքայումն:

Այս է բոլորը:

Պատմութեան նախնական շրջանի մարդու և ժամանակակից մարդու, ինչպէս և պրիմիտիւ հասարակութեան և քաղաքակիրթ հասարակութեան մէջ խոշոր տարբերութիւններից մէկը, եթէ ոչ խոշորագոյնը՝ աշխատանքի բաժանումն է գիտութեան, արուեստների և առհասարակ անհատական և հասարակական կեանքի բոլոր շրջաններում և մասնաւորապէս արդիւնաբերութեան զանազան ձևերի մէջ: Քաղաքակիրթ կեանքին յատուկ այդ մասնաւորացումը, որ յառաջադիմութեան խոշոր գործօն է հանդիսացել, կատարուել է և՛ հողի մշակութեան

մէջ: Շվէյցարիայում՝ օրինակ՝ բուսնում է ցորեն, գարի, հաճար, տեղ-տեղ խաղող, բազմաթիւ պտղատու ծառեր, բայց այստեղ գիւղացին այդ բոյսերի մշակութեամբ ամենևին չէ պարագում կամ շատ քիչ: Նա իր հողերի մեծամասնութիւնը յատկացրել է արօտատեղերի, որ փոխանակ ցանկու՝ թողնում է, որ իր եղ- ներն ու կովերն արածեն, կամ հնձում է՝ նրանց ձմեռային պա- շարը պատրաստելու: Այսպիսով նա չ'ունի հացաբոյսեր, բայց զրանց փոխարէն առատ խոտ ունի իր անասունների համար:

Փաստն ըստ երևոյթին տարօրինակ է, փոխանակ իր և իր զաւակների պարէնի մասին մտածելու՝ շվէյցարացին ամենից առաջ հոգում է իր անասունների մասին: Մեր գիւղացին լսելով այս՝ անշուշտ կը զարմանայ և նա հասկանալ անգամ չի կարողանալ, որ ցորեն արօտադրելու ընդունակ հողը մարդիկ կամաւ դա- ճընեն արօտատեղի: Բացատրութիւնը շատ պարզ է: Շվէյցա- րացին իր հողի տուած արգիւնքի տեսակէտից արել է հետեւեալ հասկանալի հաշիւը. հացահատիկի այն քանակութիւնը, որ նա կարող է ստանալ իր տափից, նա համեմատել է այն օգտի հետ, որ նոյն տափը կը տար, եթէ մնար իբրեւ արօտատեղի և ծա- ռայէր սննդելու իր անասուններին: Այս պարզ համեմատու- թիւնը նրան համոզել է, որ երկրորդն աւելի ձեռնտու է, որ իր լաւ կերակրուած կովերը այնքան կաթ ու հորթ և եղներն այն- քան միս կը տան, որ նրանով կարելի կը լինի պէտք եղած հացահատիկներ գնել և մի բան էլ յետ գցել:

Հացահատիկներ ճարելու դժուարութիւնից նա չէ սար- սափում, որովհետեւ յարաբերութեան հեշտութիւնը թէ իր երկրի զանազան մասերի և թէ օտար երկրների հետ՝ նրան լայն հնարաւորութիւն են տալիս իր կարագն ու պանիրը փոխանա- կելու օտարի ցորենի հետ և այսպիսով շատ աւելի արգիւնք ըս- տանալ, քան այն, որ նա կարող էր ստանալ իր հողերի այլ ձևի շահագործութիւնից:

Այս բոլորը գրելով՝ իմ նպատակը չէ բնաւ ասել, թէ մեր գիւղացին էլ լաւ կ'անի, եթէ իր վարելահողերը վերածէ արօ- տատեղերի և միայն անասնապահութեամբ պարագէ. այն, ինչ հնարաւոր է եղել լեռնային Շվէյցարիայում, չէ կարող անպատ- ճառ հնարաւոր լինել և՛ մեր բնութեան մէջ: Նա ուղում եմ մի- այն ցոյց տալ, թէ ինչ հայեացքով պէտք է առաջնորդուել հո- ղի մշակութեան մէջ, որ բոլորովին անհրաժեշտ չէ և նոյնիսկ վնասակար է անպատճառ ամեն բերք ցանել: Ի հարկէ՝ հաճելի է, երբ մարդ կարող է վստահ լինել, թէ իր ընտանիքի պէտքերի համար ամեն մի բերք ստանալու է իր դաշտերից, բայց դա սովորաբար իրագործելի չէ, և եթէ գիւղացին անպատճառ ու-

զուժ է այդ բանին հասնել, նա գործում է ի վնաս իր սեփական տնտեսութեան, որովհետև նա ստիպուած է այսպէս աւած՝ բռնանալ իր հողի կարողութեան, առանձնաշատկութեան վրայ, խեղաթիւրել նրա բնական արտադրող, ստեղծագործող էներգիան: Դու լաւ գիտես, սիրելիս, որ մեր իւրաքանչիւր գիւղացի շատ անգամ մի տարում ցանում է ցորեն, գարի, կորեկ, բանջարեղէն, բամբակ, կնջիթ և յաճախ այնպիսի հողերի մէջ, որոնք բոլորովին համապատասխան չեն: Սա մշակութեան պիամիախ սխտեմն է: Արդիւնաբերութեան այն մասնաւորացումը, որ այնպէս բեղմնաւոր է դարձնում աշխատանքը, ծանօթ չէ ամենին մեր ժողովրդին, ամեն բան կատարւում է վայր ի վերոյ, համարեա անհասկանալի կապրիզով: Ահա երկրորդ պատճառը մեր գիւղացիների խեղճ տնտեսութեան:

Ասացի, որ ինտենսիւ մշակութիւնը հնարաւոր է դառնում Շվէյցարիայում՝ չնորհիւ դիտութեան և արուեստի մատակարարած նորագոյն միջոցների: Շատ հեռու կը տանէր մեզ այդ միջոցների մանրամասն նկարագիրը տալ, մասնաւանդ որ ես այդ անկարող եմ անել, որովհետև մասնագէտ չեմ, ասեմ սակայն, որ դրանց մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում հողի պարարտացումը:

Սրա մասին մի քանի խօսք:

Կայ քիմիական պարարտացում, դրա մասին ես չեմ խօսի, որովհետև անօգուտ է նկարագրել այն, ինչ միանգամայն անկարելի է իրագործել մեր երկրի ներկայ պայմաններում: Դառնանք միւս ձևի պարարտացնելուն, որ ծանօթ է նաև մեր երկրում, այսինքն աղբով, մոխրով և այլ նիւթերով: Շվէյցարացին իր անասունների ամբողջ աղբը դարնանը սալկերով չցրում է իր հողերում, լինի նա արտ կամ արօտատեղի:

Երբ ես նկարագրում էի այս երկրի գիւղերի մաքրութիւնը, երևի ինքդ քեզ հարցրիր. «ապա ի՞նչ են լինում այդ երկրի կուճարկները, ուր է հաւաքում շվէյցարացին իր անասունների աղբը»: Սրանք էլ իրանց կուճարկներն ունեն, սիրելիս, միայն բոլորովին տարբեր ձևի և տարբեր պայմաններում: Քեզ գրել եմ արդէն, որ սրանք իրանց անասունների տակ փռում են չոր խոտ, որ խառնւում է աղբի հետ: Գոմից դուրս հանելով աղբի և խոտի այդ շաղախը՝ տնից հեռու, ուրից հեռու մի անկիւնում կուտակում են հողի զէզի պէս, վրան ջուր են բաց թողնում, որ փթի: Գարնանը, ինչպէս ասացի, այդ ամբողջ կոյտը տեղափոխում են և սփռում դաշտերում: Եւ այդպէս ամենայն տարի: Ո՛չ մի տափ չէ մնում առանց պարարտանալու, ո՛չ մի տափ չէ մնում պարապ՝ կամ ինչպէս մեզանում ասում են՝ «խամ»:

Արդիւնքը բնականապէս կրկնակի է լինում. թէ հացահատիկ է զանուած, աշխատանքը վարձատրւում է, իսկ թէ խոտատեղի է, հնձում է երեք անգամ և դեռ աշնանն էլ, երբ անասուններին դուրս են թողնում գոմերից, ծառայում է որպէս լաւ արօտատեղի 1—2 ամիս շարունակ:

Գիտեմ, դու իսկոյն կ'ասես. «Ընչպէս կարող է մեր գիւղացին անասուններին աղբը իր արտերը պարարտացնելուն ծառայեցնել, երբ դա նրա համարեա միակ վառելիքն է: Շվէյցարացին վառելու համար անտառներ ունի, իսկ մեր գիւղացին միմիայն աթար, որ ստանում է անասունների աղբից: Ի՞նչ անի?»

Այդ ճշմարիտ է, սիրելիս, բայց դարձեալ մի բան հնարաւոր է անել եթէ ոչ ամբողջ աղբը, գէթ նրա մեծագոյն մասը արտերի պարարտացնելուն ծառայեցնելու համար: Այստեղ ես ստիպուած եմ սկսել մի քիչ հեռուից, սկսել մեր պատմական թոնրից: Իմ կարծիքով թոնիրը մեր գիւղացու անտեսութեան համար մի չարիք է, որ ծանրացել է մեր երկրի վրայ դարերից ի վեր, և դեռ յայտնի չէ, թէ երբ պէտք է ազատուենք նրանից:

Թոնիրները մեծաւ մասամբ խոնաւ են, երբեմն նրանց յատակում ջուր է հաւաքւում, և խոնաւ գետնի մէջ փորուած այդ վիհը տաքացնել է հարկաւոր մինչև այն աստիճան, որ հաց թխել հնարաւոր դառնայ, որ խմորը նրա կողերին կպչի: Եւ որքան աւելորդ վառելիք է մաշւում այդ իր տեսակի մօլօխին կշտացնելու համար: Ի՞նչ անել, վերացնել տուն տաքացնելու այդ սխտեմը: Բայց ինչպէս հաց թխել, տաքացնել բնակարանը, Հաց, արեւելեան լաւաչը. կարծւում է, որ եթէ հաց գիւղացին զփուրամարս լաւաչ չ'ուտի, չէ կարող ապրել: Նախ և առաջ հէնց այդ լաւաչից պիտի ազատուել և ընդունել փոան հացը, որ տարածուած է ամբողջ աշխարհում, և որ շատ աւելի տանելի է ստամոքսի համար, քան լաւաչը: Հաւատացած եղիր, սիրելիս, փոխելով մեր հացի ձևը՝ ահագին յեղափոխութիւն առաջ կը բերուի գիւղացու ամբողջ անտեսութեան մէջ: Լաւաչից ազատուելով՝ կարիք չի լինի թոնիրները վառել շարունակ տարուայ չորս եղանակներին, այսպիսով կը անտեսուի աթարը, այսինքն անասունների աղբը և կարելի կը լինի հողերի պարարտացնելուն ծառայեցնել:

Չը պէտք է մոռանալ, որ մեր գիւղերում իւրաքանչիւր տուն իր առանձին թոնիրն ունի, և իւրաքանչիւր թոնիր ամեն օր վառւում է ամբողջ տարին շարունակ: Ընդունենք, որ ձմեռը պէտք է վառել խոճիթը տաքացնելու համար, բայց տարուայ միւս եղանակներին բոլորովին հարկաւոր չի լինի վառել, եթէ վերացուի հաց թխելու և յատկապէս լաւաչ թխելու սխտեմը:

Շատ անգամ մի փոքրիկ փոփոխութիւնը մարդկանց ասարուստի եղանակի, նոյնիսկ ճաշակի, զգեստի ձևի մէջ առաջ է բերում այնպիսի նշանաւոր բարոյական, ֆիզիկական և տնտեսական հետեանքներ, որոնց մասին կանխաւ մտածելն անգամ դժուար էր: Համարձակ կարելի է ասել, որ մեր երկրի լաւաշ հացի և առհասարակ թոնիրների վերացումը մի այդպիսի յեղափոխիչ նշանակութիւն կ'ունենայ գիւղացու կեանքի համար:

Տարաբաղդարար արեւելքը դանդաղ է և նորութեան հանդէպ վախկոտ, իսկ գործի մարդիկ, սրտացաւ հոգացողներ պակասում են:

Դարձեալ հաւատանք, սիրելիս, որ ժամանակը, աւերող և վերաշինող ժամանակը այնուամենայնիւ վերջ ի վերջոյ քանդելու է այն պարիսպը, որի մէջ խեղդւում է մեր գիւղական կեանքը, և որ թոնիրն ու լաւաշն էլ կ'երթան այն ճանապարհով, որով գնացել են հին կեանքի այնքան նշաններ:

Տ' գրութիւն!

Ընկերդ՝

ԿՈՒՐԲԱԹ-ՀԱՐՈՒՆ